

Н.П. Русаченко, асп.

МОРФОНОЛОГІЧНІ ЯВИЩА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ДІЄСЛІВНОЇ СЛОВОЗМІНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVIII СТ.

Висвітлено морфологічні явища в основних типах дієслівної словозміни (дієвідмінюванні, утворенні видів, у формах дієприкметників) староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст.

Described are morphological phenomena in the major types of verbal forms (conjugation, formation of aspects, in participles) in the Old Ukrainian in the second half of the XVIth-XVIIIth centuries.

Дослідження тих чи тих морфологічних явищ в історії мови стало можливим після виникнення й особливо наступного розвитку порівняльно-історичного мовознавства, хоча історична морфологія формується як окрема лінгвістична дисципліна пізно. Так, М.С.Трубецької у статті, опублікованій 1931 р., запропонував теоретичні положення нової науки¹; для історичної морфології важливе значення має поставлене дослідником завдання виробити “теорію звукових чергувань, що виконують морфологічну функцію”².

Важливо наголосити, що вивчення морфологічної системи в діяхронії дає змогу не тільки встановити історію розвитку морфологічних явищ, а й повніше простежити їх функціонування в сучасній системі. Адже “взаємний зв’язок різних рівнів мови виявляється не тільки під час вивчення мовної системи в певний момент її існування. Ще яскравіше він виступає під час дослідження його в історичному аспекті, оскільки часто можна спостерігати, як те, що спочатку належало одному рівню мови, переходить до іншого”³.

Історики мови відносять час появи морфологічних чергувань ще до початку історичної епохи⁴; зокрема, аблауту приписують вираження певних граматичних категорій.

Морфологічні зміни, характерні для індоєвропейського періоду, торкалися в першу чергу голосних у кореневих морфемах і

характеризували особові форми дієслів⁵. Вважається, що причиною виникнення чергувань голосних в індоєвропейській прамові були, як і пізніше, переміщення наголосу і редукція ненаголошених голосних та явища асиміляції⁶. Морфологізація чергувань відбувалася поступово внаслідок звичного вживання однакових звуків у тих самих формах та осмислення чергувань як необхідної складової частини формотворення.

Альтернатії голосних частково являли собою трансформовані на праслов'янському та, пізніше, українському ґрунті ще давні індоєвропейські чергування, частково – чергування голосних, що виникли вже на ґрунті окремих слов'янських мов, у тому числі української⁷. “У цілому індоєвропейські чергування голосних знаходяться на шляху зникнення. Проте вони були використані для утворення одного з істотних морфологічних типів мови, а саме похідних дієслів недоконаного виду, рештки залишаються в інших категоріях”⁸.

Чергування приголосних, порівняно з чергуванням голосних, являють собою новотвори, що виникли і розвивалися вже в окремих слов'янських мовах, у тому числі українській. Причиною появи чергувань приголосних вважають зміни на українському ґрунті успадкованих традиційних фонетичних норм. Отже, якщо чергування голосних виступали значною мірою відразу, вже у праслов'янський період, носіями різних граматичних значень, то чергування приголосних, що склалися на фонетичній основі, були морфологізовані пізніше.

Завданням нашої статті є аналіз морфонологічних явищ в українській дієслівній словозміні другої половини XVI-XVIII ст., коли староукраїнська мова в цілому вже сформувала на успадкованій від попередніх епох основі власну морфонологічну систему.

Чергування голосних у словозміні староукраїнських дієслів другої половини XVI-XVIII ст. утворює непродуктивні класи і зустрічається в текстах пам'яток рідко. Як правило, альтернатії відбуваються в кореневих морфемах і мають комбінований характер. Найкраще представлене чергування голосних **е, о** з нулем звука, які є типовою ознакою слов'янських мов. Чергування, що виникли як наслідок занепаду надкоротких голосних, знаходимо в іменних

основах, тоді як давніші за походженням характеризують дієслівні форми⁹.

Морфологічна функція цього чергування в дієсловах полягає в тому, що голосний, який виникає під час чергування, служить одним із показників основи теперішнього часу недоконаного виду: *товче(т)ста* (ІДК, 219), *зовється* (АД, 84) тощо. Звук зберігається в усіх формах дієслів, які утворюються від основи теп. часу: 1) у дієприслівниках недок. виду: *бєроучи* (АО, 45); 2) в особових формах майб. простого часу дієслів док. виду: *прибєре* (Заг., 64), *набєретъ* (ВЗ, 338), *ум(ъ)ре* (ПЛ, 18); 3) у формах наказового способу: *возми* (ІВ, 123), *збєри* (ЖС, 56), *бєрєста* (ІКД, 220), *вибєри* (АД, 106) та ін.

Чергування <и – ø> представлено в 3 ос. множ. теп. часу: *пютъ*, *лютъ* (Зин., 207, 207б); у 1 ос. одн. і 3 ос. одн та множ. дієслів майб. часу: *розиблю* (НЛ, 103б), *приблю* (ВМ, 124), *пошлє(т)* (МБ, 362), *почнє* (АД, 78). Цей вид чергування виявляється у процесі творення видових пар дієслів: *назвати* (АО, 56) – *називати* (13), *дождатися* – *дожидатися* (ДН, 164-165), *посилал* – *послал* (158), *брали* – *понабирали* (ЛР, 88-84).

Альтернація <о – е> зустрічається у словозміні дієслова *молоти*. Так, [е] маємо у формах майб. часу – *помєлєиъ* (ІКД, 203б), *перемєлє(т)са* (Зин., 205); теп. часу – *мєлєтєста* (ДН, 160); у дієприслівнику *мєлючи* (ДН, 160); у нак. способі – *змєли* (АД, 98).

З кінця XVII ст. тексти пам'яток починають фіксувати у формах 3 ос. одн. мин. часу чол. роду в останньому складі перед нульовим закінченням чергування <е – і>, яке склалося на ґрунті української мови: *привѣзъ* (Зош., 6б), *довѣлъ* (ЛР, 86), *утѣкъ* (88), *підвѣвъ* (ДН, 160). Проте зустрічаються і старі форми: *привє(з)* (НЛ, 88б), *по(д)нєсъ* (УВ, 63б), *отнєслъ* (ВН, 159).

Чергування приголосних сформувалися у пізній період історії праслов'янської мови у зв'язку з процесами палаталізації задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду, пом'якшенням губних та зубних приголосних¹⁰. Найдавнішими в українській мові прийнято вважати чергування задньоязикових зімкнених приголосних [г], [к] та щілинного [х] з передньоязиковими щілинними [ж], [ч] та африкатою [ш] (І перехідне пом'якшення) і чергування задньоязикових [г], [к], [х] з передньоязиковими щілинними [з], [ц] та африкатою [с] (ІІ перехідне пом'якшення).

Чергування <г – ж>, <к – ч>, <х – ш> засвідчено:

а) у 1, 2 ос. одн. та множ. теп. часу: *кличу* (Бер., 19); *можеш* (АД, 85); *вержє* (ВХ, 547), *кличє(т)* (АО, 44), *товчє(т)сѧ* (ІКД, 219), *плачє* (226б), *тєчє(т)* (ЛС, 14), *запрѧжє(т)* (ІКД, 200), *бєрєжє(т)* (ВЗ, 338), *можєтѣ* (АД, 105), *брѣшєтѣ* (Зош., 4б), *нє дѣшєтѣ* (ВМ, 123б); *скачѣтѣ* (ФП, 217б);

б) у формах 1 – 3 ос. одн. та множ. майб. часу: *запрѧжу* (ІКД, 204); *можємѣ* (200); *прожєнє* (201б); *кличутѣ* (Зош., 4б), *восплачутѣ)сѧ* (ВХ, 544), *оусѣчє* (ФП, 212б), *перѣтовчє(т)сѧ* (Зин., 205), *прожєнут* (ІКД, 195б), *прибѣжитѣ* (ЖС, 8б);

в) у 2 ос. одн. наказового способу: *прѣтолчи*, *намочи* (АД, 97б), *посѣчи* (105б), *спєчи* (105б), *зтолчи* (81), *лѧж* (Зин., 205), *споможи* (НЛ, 100б), *перєжєни* (105б);

г) у дієприкметниках: *скачущиє* (НЛ, 88).

Щоправда, чергування <г – ж>, <к – ч>, <х – ш>, закономірне в більшості особових дієслів ІХ класу, ще не завжди поширювалося на форми 1 ос. одн.; зокрема, маємо: *спєку* (ІВ, 129), *могу* (ПЛ, 12), *послушаю* (Зош., 6).

Чергування <г – з>, <к – ц> та <х – с> у словозміні дієслів у текстах проаналізованих пам'яток не засвідчується. Цей вид чергувань більшою мірою представлений у словозміні іменників та у словотворі різних частин мови.

Пізніші за походженням є чергування передньоязикових зімкнених [д], [т] зі щілинним [ж] та африкатою [ч], а також щілинних [с], [з] із [ш], [ж]. Перший ряд чергувань розвиває на східнослов'янському ґрунті спільнослов'янські звукосполюки [*dj], [*tj], а другий – це наслідок контамінації чергувань <г – з'>, <х – с> та <г – ж>, <х – ш> (виник із різних фонетичних причин). Ці альтернації зустрічаються у процесі словозміни та словотвору дієслів і відсутні у словозміні іменників.

Чергування зазначеного типу зустрічаються в теп. часі дієслів недок. виду: а) 1 ос. одн. та мн.: *прошу* (ЖС, 373б), *в(ѣ)ношу* (Бер., 4), *пишоу* (АО, 4б), *доношу* (ПЛ, 18), *мушу* (22), *ношу* (ІКД, 222), *нє хочу* (Нег., 132б), *вє(р)чу* (ІКД, 220), *пишє(м)* (АО, 43), *ѡпрошає(м)* (ЛС, 13); б) 2 ос. одн. та множ.: *хочє(ш)* (ЖС, 528), *кажєшѣ* (Заг., 64),

помажешъ (64), *хочете* (ПЛ, 23); в) 3 ос. одн.: *хоче* (ІКД, 2196), *рѣжетъ* (Зин., 201).

Такі ж альтернанти виступають у формах майбутнього часу: а) 2 ос. одн. та множ.: *не пришетє* (ПЛ, 26), *скажетє* (ВЗ, 3376); б) 3 ос. одн.: *пошлє(т)* (МБ, 362), *захочє(т)сѧ* (Зин., 205), *роскажє(т)* (ПЛ, 36), *помажє* (ІКД, 2266).

Чергування збігаються під час утворення наказового способу дієслів: *пришлѣтє* (ФП, 213), *кажѣтє* (ІКД, 1976); *випиши* (НЛ, 866), *пришли* (866); дієприкметників мин. часу від дієслів док. виду: *ѡрожоный* (Нег., 125), *впроважоный* (137), *посажониє* (НЛ, 91), *ѡтраченє* (АК, 62), *скажоной* (ЖС, 552).

Тексти пам'яток засвідчують чергування <с – ш> у видовій парі *витрусил – витрушовал* (ДН, 176).

У спільнослов'янську епоху в усіх слов'янських мовах відбулося перетворення сполук [rj], [bj] у коренях слів у [rj'], [bj']. У східнослов'янських мовах це явище отримало подальший розвиток і послужило для виникнення послідовних чергувань зазначених сполук на межі морфем; припускають, що зміна [j] в [j'] викликана схожістю артикуляції.¹¹

Виступає це чергування в текстах пам'яток у дієсловах VI продуктивного класу, основа яких закінчується на губний палаталізований звук, у формах 1 ос.одн. теп. часу недок. виду: *тєрплю* (ІКД, 2236), *не люблю* (Зош., 4), *и(з)явлю* (ПЛ, 23), *бавля(т)* (ІКД, 1956), *мовлю* (ЖС, 36); у формах пасивних дієприкметників минулого часу: *ѡстановѣн(н)оє* (АК, 1776), *ѡстѡнлен(ъ)нѡю* (АО, 254). Зазначені чергування характерні для форм 1 ос. одн. майб. часу док. виду: *возлюблю* (ВМ, 1246), *мовлю* (ЖС, 36). Чергування <в – вл'> фіксується при утворенні видових пар: *изъявити* (ДН, 174) – *изъяляти* (ДН, 149), *явити – яляти* (148) та ін.

Тексти пам'яток іноді засвідчують і написання без чергувань <в – вл'>, <б – бл'>: *робятся* (АД, 80), *робятъ* (82), *ставятъ* (ВЗ, 335); їх наявність пояснюється, найпевніше, впливом південно-західних українських говорів та польської мови.

З появою палаталізованих приголосних стало можливим чергування твердих та м'яких передньоязикових приголосних. Ці чергування виникали у праслов'янській мові; історичні причини їх появи пов'язують із фонетичними процесами пом'якшення

приголосних перед [j]¹². Зазначений вид чергувань у текстах пам'яток представлений такими альтернативними рядами: <т – т'>, <д – д'>, <л – л'>, <р – р'>, <н – н'>, <с – с'>, <в – в'>. Він виступає у формах:

а) 1 ос. одн. та 3 ос. множ. теп. часу недок. виду: *чиню* (ІКД, 223б), *ходѣтѣ* (ФП, 217б), *производѣтѣ* (АК, 61), *виходѣтѣ* (ІКД, 195б), *доходѣтѣ* (ВМ, 121); *приносаѣтѣ* (ФП, 217б), *гасѣть* (АД, 106), *носаѣтѣ* (МБ, 363б); *мисляѣтѣ* (364);

б) 1 ос. одн. та 3 ос. множ. майб. часу док. виду: *спалоу* (ЖС, 8), *ѣчиноу* (Розм., 7), *вы(з)волю* (АО, 50); *зародѣтѣ* (ВМ, 12), *заговорѣтѣ* (ІКД, 201б), *балагураѣтѣ* (ВМ, 121), *занѣрѣтѣ* (ВХ, 545);

в) наказового способу: *пришлѣтѣ* (ФП, 213), *просѣтѣ* (ПЛ, 15), *нѣ чинѣтѣ* (23), *кликнѣтѣ* (Заг., 64), *зукнѣтѣ* (Заг., 64), *варѣтѣ* (ВМ, 123б), *берѣтѣ* (ПЛ, 5), *говорѣтѣ* (ІКД, 197б), *ловѣтѣ* (ВМ, 123б);

г) дієприкметників та активних дієприслівників, утворених від дієслів недок. виду: *сѣдѣщаго* (ВХ, 547); *радѣчи* (Нег., 133), *мовѣчи* (Розм., 7), *простаѣчи* (АК, 264), *зносѣчи* (ЛС, 21), *палѣчи* (АД, 102).

Виникнення чергувань м'яких передньоязикових із парними твердими та сама, що й твердих із м'якими передньоязиковими. Різниця в тому, який приголосний наявний у вихідному морфі – твердий чи м'який. Чергування засвідчене меншою мірою прикладів, переважно формами 3 осн. одн. теп. часу нед. виду та майб. часу док. виду: *кипиѣтѣ* (АД, 106б), *нѣ велить* (Заг., 62б), *вѣ(р)тиѣтѣ* (Зин., 204б); *википиѣтѣ* (НЛ, 103), *потѣрипиѣтѣ* (ВХ, 544б), *вигориѣтѣ* (АД, 97), *згориѣтѣ* (ЖС, 527).

Чергування <т – щ>, що увійшло у староукраїнську мову як запозичення зі старослов'янської, виступає в текстах у формах пасивних дієприкметників, утворених від дієслів док. виду: *роспущаючаго* (АД, 101), *ѣчищеного* (Нег., 140), *ѣкрѣщѣній* (ФП, 214); у формах 1 ос. одн. теп. та майб. часу: *хрищуѣтѣ* (ІКД, 196б); *впущуѣтѣ* (НЛ, 103б), *ѣкрѣщѣѣ* (ЖС, 52).

У дієслівній словозміні, крім чергувань, активну участь беруть і такі морфологічні явища, як усічення та нарощення. Час появи лінійних перетворень основи відносять до XIII-XV ст., коли в кінці основи та на початку формотворчого суфікса внаслідок зникнення зредукованих виникають групи приголосних, які створюють на міжморфемному шві складні для вимови звукосполучення¹³.

Оскільки, на відміну від іменної словозміни, для якої характерний закритий тип основи, у словозміні дієслів однаково широко використовуються як закритий, так і відкритий типи основ, то зустрічаємо усічення різних кінцевих сегментів, зокрема **а, и, у, с, ва, ну**.

Усічення **а, у, и** характеризує:

а) 1 ос. одн. теп. часу: *мовлю* (ЖС, 36), *в(ъ)ношу* (Бер., 4), *прошу* (ЖС, 373б), *кличу* (Бер., 19), *вєлю* (Зош., 4), *бачу* (4б), *надѣлюсь* (ВМ, 123), *служу* (Нег., 143), *ѣчиню* (Розм., 7);

б) 3 ос. одн. теп. часу: *тягнѣтъ* (Зош., 1), *гинѣ(т)* (НЛ, 88), *лєжитъ* (Розм., 7), *скачѣтъ* (ФП, 217б);

в) 3 ос. множ. теп. часу: *платѣ(т)* (МБ, 363б), *смєрдѣтъ* (ВЗ, 349б), *ходѣтъ* (ФП, 217б), *приносѣтъ* (217б), *скачѣтъ* (217б).

г) 1 ос. одн. і 2 множ. майб. часу: *спалю* (ЖС, 8), *прорѣжу* (АК, 177); *двигнѣтѣ* (ВХ, 539б);

д) 3 ос. одн. майб. часу: *соберѣ(т)сѣ* (УВ, 67б), *заглѣнѣ* (Заг., 63б), *збагнѣ* (61б), *увянѣ(т)* (ВМ, 124б);

е) форми наказового способу: *призови* (Нег., 122), *застѣли* (Розм., 7), *воскрєси* (ЖС, 9б), *пришлѣтѣ* (ФП, 213), *водрѣзи* (УВ, 29б);

є) форми активних і пасивних дієприкметників: *скачуциѣ* (НЛ, 88), *сєдѣчому* (ПЛ, 80), *судѣщого* (ВХ, 547), *смѣющасѣ* (541), *бавючи(й)* (Розм., 2);

ж) форми дієприслівників: *приостѣчи* (АК, 59б), *грозѣчи* (ЖС, 373б), *мєчучи* (550), *бєроучи* (АО, 45), *радѣчи* (Нег., 133).

Усічення **ва** засвідчене: а) у формах наказового способу: *куйтѣ* (ВМ, 123б), *працюй* (ІВ, 129б), *наслѣдѣйтѣ* (ВХ, 544), *вѣруй* (ЖС, 9б); б) у 1 ос. одн. та множ. теп. часу недок. виду: *уголошѣю* (Бер., 19), *засмѣчѣю* (22), *записою* (АО, 44); *подаємо* (ЛС, 22), *квѣтуємъ* (АЧ, 131), *оудаємо* (ВХ, 540); в) у 3 ос. одн. та множ. теп. часу: *ѣдѣ(р)жуєтъ* (АК, 177), *плюєтъ* (Зин., 206), *записує(т)сѣ* (АО, 57); *повѣствуютъ* (Гр., 67), *годуєтъ* (Зин., 204б), *записую(т)* (АО, 53).

Усічення **с, ну** виявляється під час утворення форм дієслів тільки мин. часу:

а) 3 ос. одн.: *оупалъ* (ЖС, 6), *привелъ* (Розм., 9), *попавъ* (ВЗ, 350), *наѣвся* (348), *попався* (Заг., 63); *воскрєсъ* (ВЗ, 348), *змєрзлъ* (Розм., 8), *здохъ* (ЖС, 9б);

б) 3 ос. множ.: *клали* (МБ, 362б), *произвели* (Гр., 65б), *ѕнали* (Нег., с. 142), *добрели* (Розм., 5), *сѣли* (10);

Одиничним прикладом зафіксоване чергування у формі 3 ос. одн. теп. часу – *плет(т)ста* (ІКД, 196). Усічення відбувається в дієприслівниках *оусѣвши* (ВХ, 541б), *цвѣтуци* (УВ, 28б), *итухлий* (АК, 177б).

Так само часто у словозміні дієслів зустрічаємо нарощення кінцевих сегментів фіналей. Особливо це стосується **ј** і меншою мірою **с** і **д**.

Зокрема, нарощення **ј** маємо в особових формах теп. часу:

а) 1 ос. одн.: *высыхаю* (Бер., 47), *позволяю* (АО, 49), *желаю* (МБ, 364), *прилѣпляюся* (Гр., 66б);

б) 1 ос. множ.: *вѣдаемъ* (МБ, 364б), *полагають* (Розм., 10), *мають* (5), *оудаємо* (ВХ, 540);

в) 2 ос. одн.: *досаждаеш* (МБ, 361б), *прибываеш* (Розм., 7), *мѣешъ* (7);

г) 3 ос. од.: *виражае(т)ста* (АК, 216), *прон(ъ)заетъ* (МБ, 366), *повелѣваетъ* (ЖС, 5б), *бѣваетъ* (Зин., 201), *зоставъ* (Розм., 2), *вызнаетъ* (АО, 44);

д) 3 ос. множ.: *помишляютъ* (МБ, 361), *жере вѣю(т)* (Зош., 1), *мають* (Розм., 5), *полагають* (10), *скидают(ъ)* (ФП, 217б), *даю(т)* (Зин., 203).

Рідше зустрічається нарощення **ј** у формах майб. часу: *вѣвѣдаю* (ЖС, 528), *отрѣю* (Зош., 6б), *повѣдаю* (Розм., 7); сказане стосується і форм наказового способу: *сѣдайте* (МБ, 365), *послухай* (Заг., 62), *ра(з)сѣждайте* (МБ, 364), *налий* (Розм., 8), *прикладай* (9), *подпрѣгайте* (АК, 59). Дане нарощення виявляється у формах дієприкметників та дієприслівників: *неувѣдаемого* (УВ, 28б), *припадающихся* (Заг., 64б), *маючихъ* (ВХ, 539), *оумираючи(м)* (544б); *приливаючи* (АД, 106б), *оуличая* (Гр., 62), *розмовляючи* (ЖС, 5б), *виражаючи* (ВХ, 544б), *ѕважаючи* (Розм., 2), *палаючи* (Нег., 132б).

Нарощення **д** спостерігається в особових формах дієслів *дати*, *бути*, *ити*: *дадѣтє* (МБ, 364), *дадутъ* (Гр., 63б); *бѣдє(т)* (ЖС, 373); *бѣдѣ* (529); *идѣ* (Розм., 7), *идеть* (8), *дойдетъ* (МБ, 365б), *пойти* (Розм., 7). Воно засвідчене в дієприслівниках та дієприкметниках: *будучи* (Нег., 122), *идучо(й)* (АЧ, 298).

У процесі словозміни дієслів нерідко трапляються випадки, коли фонемна структура слова підпадає під дію декількох морфонологічних явищ. Зазвичай одним із них виступає усічення. Маємо на увазі випадки:

1. Чергування **ѳ – ѳ**, **е** та усічення **а** в 3 ос. одн. майб. часу: *розбѳрѳ* (Заг., 64), *прибѳрѳ* (64), *собѳрѳ(т)сѳ* (УВ, 678); у дієприслівнику *бѳроучи* (АО, 45); у дієслові наказового способу *призови* (Нег., 122).

2. Чергування <т – т’> та усічення **а**, **и** у формах 3. ос. одн. теп. часу: *платѳ(т)* (МБ, 363б), *чинѳ(т)* (АО, 55), *ходѳт(ѳ)* (ФП, 217б); у 1 ос. одн. майб. часу: *ѳчиню* (Розм., 7), *сплю* (ЖС, 8); у 3 ос. множ. майб. часу: *занурѳтѳ* (ВХ, 545), *зародѳтѳ* (ІВ, 121б); у дієприкметникових та дієприслівникових формах: *на(д)ходѳчѳѳ* (Нег., 132б), *бавѳчи(ѳ)* (Розм., 2), *радѳчи* (Нег., 133), *мовѳчи* (Розм., 7), *хвилючи* (ЖС), *простѳчи* (АК, 59б).

3. Чергування <д – т’>, <с – ш>, <з – ш> та усічення **а**, **и** в 1 ос. одн. теп. часу: *сѳжѳсѳ* (Бер., 51), *в(ѳ)ношѳ* (4), *прошѳ* (ЖС, 373б); у 3 ос. одн. та множ. майб. часу: *прорѳжу* (АК, 177), *покажѳтѳсѳ* (АЧ, 538б); у формах наказового способу: *випиши*, *пришли* (НЛ, 86б); у дієприкметниках: *о(т)сужона* (АЧ, 213), *посажониѳ* (НЛ, 91), *рожсонаѳ* (ЖС, 552), *скажоной* (552), *впроважонѳ(ѳ)* (Нег., 137).

4. Чергування <б – бл>, <п – пл> та усічення **и** в пасивних дієприкметниках, утворених від дієслів док. виду: *розробленѳ* (АЧ, 120), *купленюю* (215), *ѳстѳлен(ѳ)нѳю* (АО, 254).

Отже, морфонологічні явища зустрічаються в усіх типах дієслівної словозміни: а) у дієвідмінюванні, б) у процесі утворення видів, в) у дієприкметникових та дієприслівникових формах.

Найактивнішими у словозміні дієслів виявляються лінійні модифікації основи, а саме усічення **а**, **и** та нарощення **ј**.

Альтернатії голосних, успадковані ще з індоєвропейської доби, представлені більшою мірою чергуванням голосних фонем з нулем звука і зустрічаються в текстах пам’яток загалом рідко. На особливу увагу заслуговує чергування <е – і> у формах 3 ос. одн. мин. часу чол. роду в останньому складі перед нульовим закінченням, яке тексти пам’яток починають фіксувати з XVII ст.

Набагато численніші чергування приголосних, які з’явилися на спільнослов’янського мовному ґрунті. Серед них – <г – ж>, <к – ч>,

<х – ш>, <д – ж>, <т – ч>, <с – ш>, <з – т>, <т – щ>, <б – бл'>, <п – пл'>, чергування твердих з м'якими.

У процесі словозміни дієслів фонемна структура слова часто підпадає під дію декількох морфонологічних явищ. Найчастіше одним з них виступає усичення.

Більшість альтернацій та лінійних модифікацій основи характеризують словозміну дієслів 1 та 3 ос. одн. і множ. теп. часу (у формах недок. виду) або 1, 3 ос. одн. та множ. майбутнього часу (у формах док. виду).

У цілому морфонологічні явища у словозміні дієслова староукраїнської мови другої половини XVI-XVIII ст. виступають уже цілком сформованими і мають системний характер.

¹Див.: Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей / Сост., ред. Н.А.Кондрашова. – М., 1967.– С. 115-118; ²Там само.– С. 117; ³Кузнецов П.С. О возникновении и развитии звуковых чередований в русском языке // Известия АН СССР. Отд-ние лит. и яз.– 1951.– Вып. 1.– С. 62; ⁴Кузнецов П.С. Чередования в общеславянском “языке-основе” // Вопросы славянского языкознания.– М., 1954.– № 1.– С. 28; ⁵Там само. – С. 28; ⁶Селищев А.М. Старославянский язык. – М., 1951.– Ч. 1. Введение. Фонетика. – С. 243; ⁷Див.: Мейе А. Общеславянский язык.– Пер. с франц.– М., 1951. – С. 152; ⁸Там само.– С. 159; ⁹Див.: Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. – М., 1974.– С. 56; ¹⁰Там само.– С. 53; ¹¹Докладніше див.: Історія української мови: Фонетика. – К., 1979. – С. 92-93; ¹²Бернштейн С.Б. Указ. раб. – С. 54; ¹³Горпинич В.А. О некоторых способах сочетания производящих морфем в оттопонимических прилагательных восточнославянских языков // Филологические науки. – 1970.– № 2.– С. 101-107.

Список умовних скорочень назв джерел

АД – Лікарський порадник "Аптека домова" за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л; **АК** – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422; **АО** – Акти села Одрехови.– К.: Наук. думка, 1970.– 260 с.; **АЧ** – Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, ХУП-ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.62458-62655; **Бер.**– "Лексикон словенороський" Памва Беринди / Підгот. до вид. В.В.Німчук.– К.: Вид-во АН УРСР, 1961; **ВГ** – Волинські грамоти ХУІ ст./ Підгот. до вид. В.Задорожний та А.Матвієнко.– К.: Наук. думка, 1995.– 245 с.; **ВЗ** –

Великодня вірша запорожців "Христось воскресь, радь мирь увесьь..." Рукоп. НБУ, шифр 78п/210; **ВМ** – Драма "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, список 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **ВХ** – "Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ" А.Радивиловського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р. Примірник НБУ, шифр Кир.59; **Гр.** – Літопис Г.Грабянки, список II пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.149/49; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова ХУІІІ ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986; **ЖС** – Книга житій святих, кін. ХУІІ – поч. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр 370п/155; **Заг.** – Інтермедія "Заговоръ на попа", кін. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.7574; **Зин.** – Вірші, народні прислів'я та приказки Кл.Зиновієва, кін. ХУІІ – поч. ХУІІІ ст. Рукоп. зб-ка НБУ, шифр УІІІ.73(193); **Зош.** – Навчальний зошит з латинської мови, серед. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.3916; **ІВ** – Інтермедії до драми "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **ІКД** – Інтермедії до драми М.Довгалевського "Комическое дѣйствіє на Рождество Христово", 1736 р. Рукоп. НБУ, шифр 521п/1710; **ЛР** – Лохвицька ратушна книга другої половини ХУІІ ст.: Зб. актових документів / Підгот. до вид. О.Маштабей, Б.Самійленко, Б.Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986; **Лс.** – "Кнїга, глаголема Листовня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукоп. НБУ, шифр І.7378; **МБ** – Драма "М[и]л[о]сть Б[о]жяя", список I пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.6527; **Нег.** – Євангеліє в перекладі Валентина Негалевського, 1581 р. Рукоп. НБУ, шифр 4511/1636; **НЛ** – "Ніжинський літопис", повісті, легенди та ін, ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр Ніж.34; **ПЛ** – Приватні листи ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1987; **Розм.** – Розмова (близько 1575 р.). Фотокопія рукопису. Збер. в НБУ; **УВ** – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.216(199); **ФП** – Зб-ка повістей, легенд, повчань та ін. Пилипа Феодоровича, 1693 р. Рукоп. НБУ, шифр 478п/1734.